



Universiteit
Leiden

The Netherlands

Fernand Braudel over structuren, handel en kapitalisme

Manen, F. van

Citation

Manen, F. van. (1989). Fernand Braudel over structuren, handel en kapitalisme. *Leidschrift : Europese Samenwerking*, 6(December), 129-153. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/73176>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/73176>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Fernand Braudel over structuren, handel en kapitalisme

F. van Manen

Inleiding

Fernand Braudel (1903-1985) is wellicht de bekendste historicus van de afgelopen decennia. Zijn grote faam verwierf hij in de eerste plaats met zijn in 1949 gepubliceerde proefschrift: *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*.¹ Braudel dankte zijn bekendheid tevens aan het bekleden van een aantal belangrijke functies in de Franse academische wereld. Deze accumulatie van functies en het verloop van zijn carrière liepen parallel aan de institutionele opbouw en groei, na de oorlog, van wat later de Annales-school of Annales-beweging zou worden genoemd.²

Met de Engelse uitgave van de (tweede druk van de) *Méditerranée* kreeg hij ook buiten eigen land veel bekendheid. In 1979 publiceerde hij zijn tweede grote werk: *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIIIe siècle*.³ Dit lijvige werk werd spoedig in het Engels vertaald, later in het Duits en er is inmiddels ook een Nederlandse vertaling op de markt gekomen van deel I.⁴ In de jaren zeventig werd Braudel wereldberoemd en de internationale academische gemeenschap eerde hem met talloze eredoctoraten. Ook werd hij 'officier van het legioen van eer' en ereburger van Prato. Voldoende om hem te typeren als 'the most famous historian of our times and the most influential of his generation'.⁵ Ik wist nog weinig van Braudel toen ik in het kader van een tentamen deel II van de *Civilisation* las. Ik was onder de indruk van zijn boeiende, persoonlijke en leesbare stijl. Niettemin dacht ik dat men bij alle lof en bewieroking van Braudel enkele zaken over het hoofd heeft gezien. Het kwam me voor dat zijn redeneringen weinig consistent zijn en dat het vaak onduidelijk is wat hij onder een begrip verstaat. Die indruk werd tijdens het lezen van deel III van de *Civilisation* versterkt. Zo ontstond het idee dat een onderzoek van Braudels historiografie een interessante en nuttige zaak zou kunnen zijn. Een ander en belangrijker motief voor dit onderzoek is het volgende: ik geloof dat Braudels werk wordt gekenmerkt door een tegenstelling,

een spanning tussen wat men zijn 'structuralistische' en zijn 'dynamische' geschiedopvatting zou kunnen noemen. Dit zal ik hieronder kort toelichten.

Het 'structuralisme' van Braudel vormt de basis van zijn geschiedfilosofie; hij heeft deze op enkele plaatsen uiteengezet. Expliciet is Braudel in zijn bekende essay 'Histoire et sciences sociales. La longue durée', maar ook in de *Méditerranée*.⁶ Het vernieuwende aspect in het boek dat zijn faam vooruitsnelde, de *Méditerranée*, was de wijze waarop hij de begrippen tijd en plaats benaderde. Braudel nam een geografisch gebied in plaats van een politiek onderwerp als object van studie: de Middellandse Zee. Essentiëler was het onderscheid dat hij maakte tussen meerdere niveaus van tijd. Hij onderscheidde de lange, de middellange en korte duur. In de *Méditerranée* ontpopt Braudel zich als structuralist: het zwaartepunt wordt gelegd bij de 'histoire de longue durée'. Hij schetst een beeld van het verleden waarin weinig verandert.

Braudel heeft echter niet alleen aandacht voor deze 'structurele' geschiedenis. Hij heeft ook belangstelling voor de economische en sociale geschiedenis met een hoger tempo: de 'conjuncturele' geschiedenis.⁷ In de *Civilisation* wijdt Braudel twee delen aan handel en kapitalisme en ook in de *Méditerranée* heeft hij veel aandacht voor handel. Handel en kapitalisme zijn twee geliefkoosde thema's van Braudel; ik denk dat dat te verklaren is uit het feit dat handel en kapitalisme zijns inziens uitzonderlijke fenomenen waren. De sector van de handel is voor Braudel een wat hij noemt 'actieve', 'dynamische' sector. Deze vormt een uitzondering in een nogal onveranderlijke agrarische economie en samenleving. De handel is een motor van de economische ontwikkeling. Die opvatting is moeilijk te rijmen met voortdurende nadruk op het trage tempo van verandering in de geschiedenis. Ik vraag me daarom af: op welke wijze onderbouwt Braudel het grote accent dat hij legt op het fenomeen handel? Waaruit blijkt dat de handelssector (1400-1800) een bijdrage tot de economische ontwikkeling, casu quo tot vernieuwing van de economie heeft geleverd?

Wat bij Braudel voor de handel geldt, geldt nog sterker voor het kapitalisme. Voor Braudel is het kapitalisme de dynamische, actieve kracht bij uitstek. Het kapitalisme belichaamt dynamiek en verandering. Die opvatting staat haaks op zijn structuralisme. Dáárom, en omdat de geschiedenis van het kapitalisme in de *Civilisation* een centrale plaats heeft, is het van belang om te weten wat Braudel onder kapitalisme verstaat. Kortom: wat duidt Braudel precies aan met het begrip kapitalisme? Als het duidelijk is geworden wat Braudels structuralisme behelst, en welke visie hij heeft op handel en kapitalisme, kan een antwoord gegeven worden op de volgende vraag: is de

structuralist Braudel wel te verenigen met de dynamist Braudel, de historicus van handel en kapitalisme? Om deze vragen te beantwoorden zullen in het hiernavolgende respectievelijk aan bod komen: structuralisme, handel en kapitalisme.

Fernand Braudel: 'longue durée' en 'structures'

In de *Méditerranée* kwam Braudel met een drie-lagen-concept bestaande uit respectievelijk de 'histoire de longue durée', de 'histoire conjuncturelle' en de 'histoire événementielle'. In de *Méditerranée* ligt het accent op de 'histoire de longue durée' en de rol van 'structuren' in de geschiedenis. Wat bedoelt Braudel met die 'geschiedenis van de lange duur'? Hij geeft in de inleiding van de *Méditerranée* een omschrijving:

'a history whose passage is almost imperceptible, that of man in his relationship with the environment, a history in which all change is slow, a history of constant repetition, ever recurring cycles.'⁸

Deze geschiedenis van de interactie tussen mens en natuurlijk milieu verloopt dus zeer traag, en er is slechts over zeer lange tijd ontwikkeling waarneembaar. In deel I van de *Méditerranée* schetst Braudel uitvoerig het natuurlijk milieu, casu quo de fysisch-geografische omstandigheden in het gebied van de Middellandse Zee. Alle menselijke activiteiten (economische, sociale, politieke) speelden zich af binnen dit milieu, casu quo deze geografische omstandigheden, en werden er sterk door beïnvloed. Beïnvloeding is te zwak uitgedrukt; Braudel meent dat de mens door dit (natuurlijke, geografische) kader in zijn mogelijkheden en keuzes sterk werd beperkt:

'By stating the narrowness of the limits of action, is one denying the role of the individual in history? I think not ... So when I think of the individual, I am always inclined to see him imprisoned within a destiny in which he himself has little hand, fixed in a landscape in which the infinite perspectives of the long term stretch into the distance both behind him and before. In historical analysis as I see it, rightly or wrongly, the long run always wins in the end. Annihilating innumerable events - all those which cannot be accommodated in the main ongoing current and which are therefore ruthlessly swept to one side - it indubitably limits both the freedom of the individual and even the role of chance. I am by temperament a

"structuralist", little tempted by the event, or even by the short-term conjuncture which is after all merely a grouping of events in the same area.⁹

In de 'histoire de longue durée' hebben de zogenaamde structuren een belangrijke plaats. Braudel verstaat onder structuren zoiets als 'verschijnselen van lange duur'. Hij geeft geen exacte definitie of omschrijving van dit begrip. Het gaat om omstandigheden die slechts over lange tijd veranderen. Er bestaan verschillende soorten structuren die niet alle dezelfde 'looptijd' hebben.¹⁰ Braudel heeft aandacht voor fysisch-geografische, klimatologische, economische, technische en sociale verschijnselen van lange duur. Er zijn natuurlijk ook langdurige realiteiten op het terrein van het denken: mentale en religieuze structuren. Braudel wijdt aan deze structuren geen expliciete aandacht. Het belang van structuren is gelegen in het feit dat ze fungeren als obstakels: structuren zijn als het ware 'grenzen' die de mens niet, of slechts met moeite weet te overschrijden.¹¹

Via de economische en sociale ontwikkelingen met een hoger tempo, de 'conjuncturele' geschiedenis, komt Braudel uit bij de politieke, diplomatieke en militaire geschiedenis. Hij noemt deze afkeurend traditionele geschiedenis. Deze 'histoire événementielle' is oppervlakkig en gefixeerd op triviale gebeurtenissen en feiten. De talloze (politieke) evenementen zijn voor tijdgenoten niet onbelangrijk, maar leggen in een perspectief van honderden jaren geen gewicht in de historische schaal. Braudel doet de traditionele geschiedenis af als 'the history of events: surface disturbances, crests of foam that the tides of history carry on their strong backs'.¹²

Het is van deze beknopte beschrijving van Braudels structuralistische geschiedvisie een kleine stap naar zijn tweede grote werk: *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIIIe siècle*. Het eerste deel van de *Civilisation* sluit aan bij Braudels geschiedvisie. De titel geeft dat enigszins weer: *Les structures du quotidien: le possible et l'impossible*. Het gaat hierin om de 'civilisation matérielle'; de materiële grondslagen van beschavingen. Gezien vanuit de invalshoek van de economie gaat het in deze materiële beschaving - in Braudels woorden - om 'elementaire basisactiviteiten'. We moeten dan denken aan productie, consumptie en ruil voor zover die zich ruimtelijk afspelen binnen een klein gebied. Het gaat om zelfvoorziening en ruilhandel. Braudel spreekt van 'the informal other half of economic activity'.¹³ In *Les structures du quotidien* komen aan bod: demografie, de agrarische sector (gewassen, productie, produktiviteit), eten en drinken, kleding en wonen (architectuur), de technische ontwikkeling, geld, en (de opkomst van) steden. Een breed scala van onderwerpen dus. Braudels uitgebreide verhandeling over deze as-

pecten van de materiële beschaving schetst een beeld van trage ontwikkelingen op de diverse terreinen. Hieronder volgt een zeer beknopt overzicht.

In het tijdvak waarover de *Civilisation* handelt (1400-1800), was er sprake van enkele constante demografische omstandigheden: een vrijwel even hoog geboorte- als sterftecijfer, zeer hoge kindersterfte, permanente dreiging van honger, ondervoeding en talloze epidemieën. Dit alles impliceerde een zeer geringe groei van de bevolking. De demografische omstandigheden vormden een 'langdurig biologisch ancien regime', een 'Braudeliaanse' structuur.¹⁴

In de agrarische sector had men tot circa 1800 eveneens te maken met structurele omstandigheden. Er was in de meeste beschavingen een specialisatie op slechts één gewas: tarwe, rijst of maïs. In het geval van tarwe, en dus vooral in Europa, waren tot de achttiende eeuw de opbrengsten zeer laag. Die geringe agrarische produktiviteit is een cruciale structuur van de pre-industriële tijd: zij stelde een grens aan demografische expansie. Er bestond een permanente spanning tussen bevolkingsomvang en bestaansmiddelen. Braudel noemt het een 'precair biologisch evenwicht', hetgeen een structuur van dat tijdvak is.¹⁵

Materiële aspecten van beschavingen zoals woningen (architectuur) en kleding veranderden slechts over lange perioden. Zij zijn dan ook een illustratie van het 'trage tempo van beschavingen', aldus Braudel.¹⁶ Dat trage tempo gold ook voor de technische ontwikkeling. Braudel wijst erop dat technische ontwikkelingen niet los te zien zijn van de maatschappelijke context. Daarmee is dan die langzame technische ontwikkeling verklaard want: 'to say society is to speak of a history that is slow, mute and complicated; a memory that obstinately repeats known solutions'.¹⁷ Innovatie ging over het algemeen erg traag. Als er bij uitzondering eens sprake was van snelle technische ontwikkeling, konden de nieuwe mogelijkheden dikwijls niet (ten volle) worden benut doordat bestaande structuren (bijvoorbeeld een tekort aan energie of grondstoffen) roet in het eten gooiden.¹⁸

De sectoren die vrijwel géén vooruitgang kenden, waren de agrarische sector en de sector van het transport. De sleutelbegrippen met betrekking tot de landbouw zijn: routine, herhaling en traditie. Het transport was gevangen in zijn technische onvolkomenheden, waarover Braudel in de *Méditerranée* zo boeiend weet uit te wijden.¹⁹ Het transport over land bleef tot de negentiende eeuw zeer kostbaar, het was traag en zonder regelmaat. Deze eigenschappen van het transport zijn volgens Braudel een structuur van de pre-industriële tijd.²⁰

De voorbeelden hierboven laten zien dat volgens Braudel de periode 1400-1800 wordt gekenmerkt door trage ontwikkeling op vele ter-

reinen. In het hiernavolgende zullen de fenomenen die zijns inziens een uitzondering vormen op dat beeld, aan de orde worden gesteld.

Fernand Braudel over handel en kapitalisme in de *Méditerranée*

In de *Méditerranée* ontpopt Braudel zich als structuralist. Maar hij heeft in dit werk tevens veel aandacht voor het fenomeen handel. De handel wordt veelvuldig geplaatst in de context van de fysisch-geografische en klimatologische omstandigheden. Die omstandigheden hadden een buitengewoon grote invloed op de handel omdat men nog niet beschikte over geavanceerde technische middelen, bijvoorbeeld voor navigatie. De handel, en in het bijzonder de maritieme handel, was een kwetsbare en riskante onderneming. Braudel onderscheidt twee soorten maritieme handel. Het eerste type noemt hij 'alledaagse handel'. Deze werd gedreven langs de kusten van de Middellandse Zee. Zij is routinematig, heeft een regelmatig patroon en is nauwelijks of niet gebonden aan de economische conjunctuur.²¹ Daarnaast is er de lange-afstandshandel. Die handel is niet routinematig en is sterk gebonden aan de economische conjunctuur. De lange-afstandshandel is voor Braudel een belangrijk en spectaculair fenomeen.²² Eenzelfde verschil tussen 'gewone' handel over korte afstanden (lokaal, routinematig) en lange-afstandshandel (spectaculair) bestaat in de handel over land.

Braudel heeft in de *Méditerranée* weinig aandacht voor het fenomeen kapitalisme. Hij geeft nergens een expliciete uitleg van de betekenis van dit begrip. Maar doordat hij wel een aantal kenmerken van het kapitalisme geeft, is het mogelijk om vast te stellen wat hij verstaat onder kapitalisme. Kapitalisme is zijns inziens primair aan te treffen in de handels- en de financiële sectoren, en in het bijzonder in de lange-afstandshandel en in de financiële operaties op geldmarkten.²³ De meest essentiële eigenschappen van het kapitalisme zijn dynamiek en flexibiliteit. Hierdoor is het kapitalisme in staat om te kiezen uit de diverse opties die de economie - om het even op welk moment - biedt. Het kapitalisme (handelaren en bankiers) reageerde steeds bliksemsnel op veranderingen in de economie en investeerde daar, waar de grootste kansen op accumulatie van winsten zich voordeden.²⁴ Het 'Braudeliaanse' kapitalisme kan derhalve worden gedefinieerd als: (het streven naar) maximale accumulatie van kapitaal. Het kapitalisme wordt door Braudel in de *Civilisation* veel uitvoeriger, en gelukkig ook explicieter, beschreven.

Fernand Braudel over handel in de *Civilisation*

In de delen twee en drie vormen handel en kapitalisme het centrale thema. Het beeld van een geschiedenis waar weinig verandert, is hierin vrijwel geheel afwezig. Braudel stapt als het ware een andere wereld binnen. Die wereld wordt beheerst door kooplieden/ondernemers die op elk niveau - van laag tot hoog - deelnemen aan 'actieve economieën', soms op wereldschaal. Braudel is, kortom, van zijn 'structuralistische' geloof afgevallen. Om te begrijpen waarom, moeten we weten hoe groot de dynamiek is die Braudel associeert met respectievelijk handel en kapitalisme.

In het drie-lagenconcept dat Braudel in de *Civilisation* introduceert, bestaat de onderste laag uit wat hij de 'materiële beschaving' noemt. De sleutelwoorden voor deze primitieve 'self-sufficiency' en ruil-economie zijn: onbewuste routines, herhaling. Veruit het grootste deel van alle 'economische' en maatschappelijke activiteiten speelde zich in deze onderste laag af.²⁵

De eerste verdieping in Braudels schema bestaat uit wat hij de 'markteconomie' of 'echte economie' noemt. Het betreft dat deel van de economie en samenleving waar transacties worden afgehandeld door middel van geld. Het marktmechanisme vervult hier een centrale regelende rol ('invisible hand'), en de markteconomie is bovendien transparant.²⁶ Braudel bedoelt met dat laatste dat produktie en handel een regulier karakter hebben.²⁷ Hij geeft aan het begrip transparantie dus een andere inhoud dan in de economische theorie gangbaar is. In die theorie duidt het begrip transparantie immers op de situatie op een volkomen markt, waar elke individuele vrager of aanbieder op de hoogte is van alle aanbod- en vraagprijzen. Voor Braudel geeft transparantie een situatie weer van regelmaat; een situatie zonder verassing.²⁸

Het gaat in de markteconomie om lokale en regionale handel, met daarin min of meer (bij de kooplieden) bekende prijzen, risico's en winstmarges.²⁹ Dit is mijns inziens een merkwaardige visie. Is niet juist de onzekerheid ten aanzien van de prijzen - en dus ten aanzien van risico's en winstmarges - een essentieel aspect van alle handel in de pre-industriële tijd, óók in de lokale en regionale handel? Prijsfluctuaties zijn een logische consequentie van het onzekere en onvoorspelbare karakter van handel in de pre-industriële tijd. Braudels verhaal over voorspelbare prijzen, risico's en winsten kan opgaan voor markten waar buffervoorraden bestaan (stapelmarkt), maar kan niet de regel zijn geweest.

De tweede en hoogste 'verdieping' in het model van Braudel is de laag van wat hij het 'kapitalisme' noemt. In de volgende paragraaf zal ik uiteenzetten wat volgens Braudel karakteristiek is voor die laag.

Braudel blijkt een uitgesproken visie te hebben op de betekenis van de handelssector in de economie. Het is zijns inziens een 'dynamische', 'actieve' sector in de pre-industriële economie. Handel betekende verandering en vernieuwing: 'exchange, trade, in other words the market economy - imperfect, discontinuous, but already commanding in the centuries studied in this book, and without a doubt revolutionary ... this was the zone of change and innovation'.³⁰ Diverse fragmenten brengen het idee van handel als 'motor' van de economische ontwikkeling naar voren. Braudel schetst een klassiek beeld van een ontwikkeling waarbij geleidelijk steeds méér zaken via de markt ge- en verkocht worden. Niet alleen dagelijkse behoeften (zoals voedsel), maar grond, onroerend goed en tenslotte ook de menselijke arbeid. Braudel ziet de markt als een cruciale cesuur: alles 'onder' de markt is primitief en behoort tot de 'niet-economie'; alles 'boven' de markt is modern en behoort tot de 'echte economie'.³¹ In die zin zijn markten voor de historicus een goede indicator. Dáár waar goederen en diensten via de markt hun bestemming vinden, is de economie als 'modern' te typeren.

Braudel gebruikt in zijn verhaal over de markteconomie de term 'catchment area'. Daaronder verstaat hij het geografische gebied waarover de handelscontacten van een firma, een stad of een land zich uitstrekken, of het gebied waarin in een bepaald produkt gehandeld wordt. Het weergeven van zo'n 'catchment-area' op een kaart, geeft volgens Braudel een goed beeld van de (geografische) reikwijdte van de markteconomie, waaraan hij toevoegt: 'including the many gaps and insufficiencies, but also the lasting dynamic stimulus it could contribute'.³² Vele van soortgelijke zinsneden worden niet gevolgd door een uiteenzetting hoe die dynamische invloed zich exact manifesteerde.

Bij de vraag wat nu de motor is van de economische ontwikkeling, legt Braudel dus het accent op de rol van handel en markten. Het is ook mogelijk om het accent te leggen op de aanbodzijde: in déze optiek zijn de toeneming van de agrarische en industriële productie en de groei van de bevolking op lange termijn, de belangrijkste krachten achter de economische ontwikkeling. Als effect van, en in interactie met die groei, is er dan ook sprake van een expansie van het marktverkeer. Het is niet duidelijk waarom Braudel dit probleem - van de 'motor' van de economische ontwikkeling - zo eenzijdig bekijkt.

Fernand Braudel over kapitalisme in de *Civilisation*

In deze paragraaf zullen we zien wat Braudel precies bedoelt met de tweede en hoogste 'verdieping' in zijn model: het kapitalisme. Braudel

gaat eerst in op de historische achtergrond van de begrippen kapitaal, kapitalist en kapitalisme, 'three words which first appeared in the order given here'.³³ Ten aanzien van kapitalisme merkt hij op dat het een vrij nieuwe term is (begin twintigste eeuw). De academische discussie over dit begrip is door Werner Sombart gestart met diens *Der moderne Kapitalismus* (1902).³⁴ Braudel zegt dat de meeste historici het begrip verbinden aan het 'industriële' kapitalisme, dat door de opkomst van de grootschalige gemechaniseerde nijverheid een feit werd. Dit industrieel kapitalisme is volgens hen het enige 'echte' kapitalisme. Braudel is het met die zienswijze niet eens en merkt op dat het een kwestie van terminologie is, kortom een definitieprobleem.³⁵ Braudel geeft echter geen expliciete definitie of omschrijving van wat hij zelf onder kapitalisme verstaat. Na vergelijking van diverse fragmenten is duidelijk dat kapitalisme bij Braudel op verschillende plaatsen in de tekst, een verschillende betekenis heeft.

Braudel heeft de gewoonte om de term kapitalisme te personifiëren: het kapitalisme wordt voorgesteld alsof het een zelfstandig denkend en handelend persoon is. Het is dit kapitalisme dat altijd en overal naarstig op zoek is naar winstaccumulatie. Een groot aantal fragmenten brengt deze betekenis van kapitalisme naar voren. Het blijkt dat dit hetzelfde is als wat Braudel in de *Méditerranée* onder kapitalisme bleek te verstaan: (het streven naar) accumulatie van kapitaal. In deze zin is kapitalisme te zien als een specifieke mentaliteit.

In de tweede plaats staat de term kapitalisme in de *Civilisation* voor: 'een specifieke plaats' of 'een specifieke sector' in economie en maatschappij. Daarmee duidt Braudel op de toplaag van de economische en maatschappelijke hiërarchie (zijn tweede 'verdieping'). Het gaat om de hoogste regionen binnen de handels-, de nijverheids- en de financiële sector. Het betreft die plaatsen in de economie, die de beste mogelijkheden tot accumulatie van kapitaal bieden.³⁶ Braudel formuleert het als volgt: 'capitalism, having been identified as the realm of investment and of a high rate of capital formation'.³⁷

Met name de lange-afstandshandel is voor Braudel in deze context van belang. Deze handel en de daaraan verbonden financiële operaties zijn voor hem 'superieure' activiteiten. De superioriteit van lange-afstandshandel was gelegen in het feit dat die handel de sleutel bij uitstek vormde tot accumulatie van kapitaal. In de internationale handel waren enorme winsten mogelijk, doordat de 'import-export-handelaar' als enige op de hoogte was van de marktsituatie aan beide kanten van een handelsroute. Doordat aanbod en vraag van elkaar gescheiden waren, kon de koopman-ondernemer de voorwaarden bij zowel in- als verkoop dicteren.³⁸ Braudel zegt:

'the indisputable superiority of Fernhandel, long-distance trading, lay in the concentrations it made possible, which meant it was an unrivalled machine for the rapid reproduction and increase of capital. In short, one is forced to agree with the German historians and with Maurice Dobb, who see long-distance trade as an essential factor in the creation of merchant capitalism, and in the creation of the merchant bourgeoisie.'³⁹

Kortom: door de accumulatie van kapitaal lag de lange-afstandshandel ten grondslag aan de opkomst van het handelskapitalisme, aldus Braudel. Dit is moeilijk te begrijpen: kapitalisme is immers voor Braudel synoniem met accumulatie van kapitaal. Maar hij zegt tevens dat die accumulatie van kapitaal ten grondslag lag aan de opkomst van het handelskapitalisme. Deze tautologische formulering suggereert dat hij onder handelskapitalisme iets anders verstaat dan accumulatie van kapitaal. Maar in de *Civilisation* blijkt nergens dat kapitalisme en handelskapitalisme verschillende fenomenen zijn.

Braudel schildert de lange-afstandshandel consequent af als een superieure en belangrijke activiteit. Het ligt voor de hand om het belang van die handel af te meten aan zijn omvang. Hoe belangrijk was die handel in kwantitatieve zin? Aan deze vraag besteedt Braudel ruim aandacht. Hij benadert het vraagstuk vanuit het perspectief van wat hij noemt 'national income accounting'. Braudel beweert dat de lange-afstandshandel slechts een fractie van het nationaal inkomen vormde, maar niettemin zeer belangrijk was:

'I could equally have begun with the receipts of the royal exchequer in order to calculate National Income.⁴⁰ These amounted to some fifteen or sixteen million livres. If we take this to be one twentieth of National Income, the total would be between 300 and 320 million livres. This is lower than our first estimate, but well above the volume of external trade, and brings us once more up against the much discussed problem of the respective weight of national production (mostly agricultural) which was enormous, and the comparatively small figure for foreign trade - which is not necessarily less important economically, as far as I am concerned.'⁴¹

Dit fragment is niet helemaal begrijpelijk: als, zoals Braudel dikwijls beweert, de agrarische produktie grotendeels nietcommercieel was - dus buiten de markteconomie bleef - hoe valt dan de omvang van 'national production' ('mostly agricultural') vast te stellen? En hoe het aandeel van 'national production' in het nationaal inkomen? Ook

is mijns inziens onduidelijk wat Braudel precies aanduidt met 'national production'. Hij kan hiermee onmogelijk het nationaal produkt aanduiden: dat is immers per definitie gelijk aan het nationaal inkomen. En uit zijn citaat blijkt dat voor hem 'national production' een onderdeel is van het nationaal inkomen. Het blijft een raadsel. Hier blijkt opnieuw dat Braudel begrippen ontleend, aan de economische theorie, naar goeddunken gebruikt en definieert.

Ik wil hier kort ingaan op een artikel dat enig perspectief werpt op de vraag naar de kwantitatieve betekenis van lange-afstandshandel. Patrick O'Brien heeft in een bekend artikel gereageerd op een aantal vooronderstellingen van de zogeheten 'new history of development'.⁴² Hierin gaat hij tevens in op de betekenis van de handel tussen Europa en de andere werelddelen voor de lange-termijn Europese economische ontwikkeling. Hier volgen enkele van zijn bevindingen. Ten eerste zegt O'Brien dat de handel tussen Europa enerzijds en andere continenten anderzijds slechts een klein percentage vormde van de totale buitenlandse handel van Europa: het overgrote deel van de buitenlandse handel bestond uit inter-Europese handel. De totale buitenlandse handel besloeg bovendien slechts een bescheiden percentage van het nationaal inkomen, waardoor het percentage in het nationaal inkomen van de intercontinentale handel wel heel bescheiden was. O'Brien erkent dat dit niet alles zegt; de in de internationale handel gerealiseerde winsten zouden namelijk een grotere invloed kunnen hebben gehad, dan het kleine aandeel van deze handel in het nationaal inkomen suggereert. Dit zou het geval zijn indien als gevolg van de winstaccumulatie investeringen werden gedaan op die plaatsen in de economie die 'strategisch' zijn voor de economische ontwikkeling.⁴³ Het gaat er dus om (aldus O'Brien) te bepalen welke rol de internationale handel heeft gespeeld in de bruto-investeringen. Hij concludeert dat de intercontinentale handel slechts een zeer beperkte bijdrage heeft geleverd in de kapitaalvorming.⁴⁴ Hij wijst er nadrukkelijk op dat zijn cijfers maxima zijn: zij hebben betrekking op het laatachttiende-eeuwse Engeland. De buitenlandse handel was toen omvangrijker dan in de voorgaande eeuwen. Patrick O'Brien toont op basis van cijfers en argumenten aan, dat de handel tussen Europa en andere werelddelen - en trouwens de totale buitenlandse handel - van veel geringer betekenis was voor de Europese economische ontwikkeling, dan vaak in literatuur wordt voorgesteld.

De bevindingen van O'Brien lijken mij *onmogelijk* te rijmen met Braudels claims voor een 'onbetwist superieure' rol van lange-afstandshandel en met zijn visie op handel als de motor van de economische ontwikkeling. Het belang van de lange-afstandshandel in kwantitatief opzicht blijkt niet erg groot: het was een marginale

activiteit. Rest de vraag wat haar betekenis was in kwalitatieve zin. Verderop zien we wat Braudel daarover zegt.

Keren we terug naar het onderscheid tussen markteconomie en kapitalisme: dit is de crux in het model van Braudel. Zijn opvattingen over de markteconomie zijn bekend. In de sector van het kapitalisme is volgens Braudel het prijsmechanisme (wet(ten) van vraag en aanbod) niet werkzaam. Monopolievorming, speculatieve activiteiten en privileges zijn kernbegrippen met betrekking tot de realiteit in die sector. Dat geldt vooral voor de lange-afstandshandel. Het is de wereld van 'the unusual, the very special, the very long-distance connection'.⁴⁵ Hoge risico's en hoge winsten zijn in de kapitalistische sector de norm. De laag van het kapitalisme is dan ook niet-transparant in de Braudeliïaanse zin van die term.

Braudels dichotomie markteconomie-kapitalisme doet vreemd aan: gewoonlijk wordt met kapitalisme of kapitalistische economie de vrijemarkteconomie aangeduid (en vice versa), zoals die kenmerkend is voor de Westerse wereld. In de krant en in de spreektaal zijn beide termen identiek. Braudel realiseert zich dat zijn onderscheid geen gemeengoed is:

'but will the reader find questionable - more questionable even than this contrast between different layers of the economy - my use of the word capitalism to describe the top layer?'⁴⁶

Om zijn voorstelling van zaken meer autoriteit te geven, beroept Braudel zich op John Kenneth Galbraith en Lenin. Galbraith maakt volgens Braudel een onderscheid tussen 'the market system' en 'the industrial system', waarbij het eerste wordt gekenmerkt door volkomen concurrentie. In het 'industriële systeem' is het prijsmechanisme door de monopolistische praktijken van grote internationale firma's vrijwel buiten werking gesteld.⁴⁷ Volgens Braudel maakte ook Lenin een soortgelijk onderscheid, namelijk tussen 'ordinary capitalism' (de competitieve markteconomie) en 'imperialism' (beheerst door monopolies).⁴⁸ Galbraith en Lenin refereerden beiden aan de twintigste eeuw. Maar Braudel ziet het onderscheid in een 'longue durée'-perspectief:

'I agree with both Galbraith and Lenin on this, with the difference that the distinction of sectors between what I have called the economy (or the market-economy) and capitalism does not seem to me to be anything new, but rather a constant in Europe since the Middle Ages'.⁴⁹

De term kapitalisme is dus volgens Braudel ook goed toepasbaar op de pre-industriële tijd. Hij voegt eraan toe:

'I needed a special word to describe this zone which is not the true market economy, but indeed often its exact opposite. And the word that irresistably suggested itself was precisely capitalism.'⁵⁰

Hieruit blijkt dat Braudel al langer een bepaald concept van kapitalisme in gedachte had. Dat concept is volgens hem door onderzoek bevestigd:

'In this confrontation between model and observation, I found myself constantly faced with a regular contrast between a normal and often routine exchange economy ... and a superior, sophisticated economy ... I am convinced that this distinction is tangible, that the agents and men involved, the actions and the mentalities, are not the same in these different spheres.'⁵¹

Het onderscheid tussen een markteconomie (= concurrentie) en een kapitalistische economie (= monopolies) is mijns inziens terecht bekritiseerd. Braudel is van mening dat in de kapitalistische 'toplaag' de grote ondernemingen - zowel vroeger als tegenwoordig - in staat zijn (geweest) om het marktmechanisme te omzeilen: voor hen gelden de 'economische wetten' niet! Paul Fabra brengt hiertegen in dat de grote ondernemingen (multinationals) hun bestaan en hun succes juist danken aan het marktmechanisme.⁵² (Namelijk door het profiteren van kostenverschillen op mondiaal niveau: productie wordt verplaatst naar de goedkoopste regio's of landen). Hij denkt ook dat juist op de internationale markt, waar de zeer grote ondernemingen opereren, de concurrentie fel, wellicht feller is dan waar ook.⁵³ En als, zoals Braudel volhoudt, concurrentie een zaak is tussen louter kleine of middelgrote bedrijven, hanteert hij een vreemde opvatting van concurrentie, aldus Fabra.⁵⁴ Mijns inziens slaat Fabra met deze opmerkingen de spijker op de kop, zoals iedereen die het economische nieuws volgt, kan zien. Fabra wijst er tevens op dat de discussie over het onderscheid tussen markteconomie en kapitalisme moeilijk is, doordat Braudel geen duidelijke conceptie heeft van het begrip ruil.⁵⁵ Daar wreekt zich wederom dat Braudel niet geïnteresseerd is in de economische theorie, hetgeen duidelijk blijkt uit de discussies over 'le capitalisme' in *Chateaufallon*.⁵⁶

Kapitalisme blijkt bij Braudel een aanduiding te zijn voor òf: (streven naar) accumulatie van kapitaal, òf: een specifieke sector in de economie (zijn 'tweede verdieping'). Het rusteloze streven naar

maximale accumulatie van kapitaal is het meest essentiële en tijdloze kenmerk van het kapitalisme.⁵⁷ Dit kapitalisme verschoof van plaats naar plaats in de economie, al naar gelang de kansen op winsten. De voorwaarde voor dat verplaatsen was de voor het kapitalisme specifieke eigenschap bij uitstek, namelijk aanpassingsvermogen en flexibiliteit. Het is deze eigenschap die volgens Braudel het continue element in de geschiedenis van het kapitalisme is.⁵⁸ Het kapitalisme was flexibel, doordat het beschikte over voldoende geld en over goede informatiekanalen.⁵⁹ De keuzevrijheid waarover het kapitalisme beschikte, maakte het tot een 'superior force'.⁶⁰

Het kapitalisme investeerde bij voorkeur in de lange-afstandshandel, en slechts incidenteel in nijverheid, landbouw of transport.⁶¹ Daar waren de winstmogelijkheden zeer beperkt, hetgeen Braudel mede verklaart uit 'the economic and technical structure that condemned certain sectors - especially 'industrial' and agricultural production - to slow capital formation'.⁶² Braudel denkt hier aan de snelle veroudering van pre-industriële kapitaalgoederen.⁶³ Dit impliceerde dat vele investeringen 'were simply swallowed without trace'.⁶⁴ Braudel benadrukt tevens andere structurele problemen in de nijverheidssector: 'Any industrial production in the old days of the economy ran the risk of meeting a bottleneck very soon, whether in raw materials, labour, credit, technology, energy or the home or foreign market'.⁶⁵ Het kapitalisme was echter op één manier prominent aanwezig in de sector van de nijverheid: in het 'Verlagssystem'.⁶⁶ Braudel noemt dit systeem een goed voorbeeld van controle op het productieproces in (een tak van) nijverheid door kooplieden.⁶⁷ Maar ofschoon die koopman de produktie in een 'putting-out' systeem domineerde en controleerde, leidde dit kapitalisme niet tot ingrijpende veranderingen in de produktiewijze zelf, aldus Braudel. Het kapitalisme buiten zijn favoriete 'plaatsen' (lange-afstandshandel, financiële sector) was, zo blijkt telkens opnieuw bij Braudel, eigenlijk altijd 'tweede keus'.

In deel III van *Civilisation matérielle, économie et capitalisme* wordt het begrip kapitalisme op een derde manier ingevuld. Het begrip kapitalisme is in dit deel nauw verbonden met het concept van de wereldeconomie. Een wereldeconomie is volgens Braudel 'an economically autonomous section of the planet able to provide for most of its own needs'.⁶⁸ Het gaat om een min of meer autonoom gebied dat wordt gekenmerkt door een zekere eenheid (die is vooral het effect van interne handel). De economische samenhang in zo'n gebied is sterker dan de religieuze, culturele en politieke scheidingslijnen.⁶⁹ Een wereldeconomie is volgens Braudel een kapitalistische 'entiteit'; zij heeft in de geschiedenis van het kapitalisme een centrale plaats.

Volgens Braudel heeft elke wereldeconomie min of meer afgebakende grenzen en een eigen identiteit. Haar belangrijkste kenmerk is

dat de wereldeconomie hiërarchisch is opgebouwd: elke wereldeconomie heeft de volgende ruimtelijke structuur: een centrum (de 'core'), een intermediaire zone ('semi-periphery') en een echte periferie.⁷⁰ Het centrum van de wereldeconomie is modern en efficiënt, vooral op economisch terrein: het is het kapitalistische hart. De 'intermediaire zone' is minder ontwikkeld dan het centrum en komt in economisch opzicht overeen met Braudels concept markteconomie. De periferie vertegenwoordigt het economisch en maatschappelijk laagste niveau in een wereldeconomie: alles in de periferie is 'backward' en 'archaic'.⁷¹

De ruimtelijke structuur van een wereldeconomie is dus een afspiegeling van Braudels 'civilisation matérielle, économie et capitalisme'-model. Het is mijns inziens niet aannemelijk dat de historische werkelijkheid zo schematisch was, als het model van de 'économie-monde' suggereert. Braudel erkent dat de scheidslijnen in de praktijk minder zwart-wit zijn:

'However, the backward zones are not to be found exclusively in the really peripheral areas. They punctuate the central regions too, with local pockets of backwardness ... All advanced economies have their "black holes" outside world time.'⁷²

De crux in dit model van de wereldeconomie is voor Braudel de aperte ongelijkheid tussen de diverse zones. Het centrum domineert en exploiteert de minder ontwikkelde regio's binnen die wereldeconomie. Die ongelijkheid geeft goed aan, dat er in een wereldeconomie sprake is van een arbeidsverdeling. Hierin zijn de minst winstgevende zaken aan de periferie overgelaten, en de meest lucratieve zaken (lange-afstandshandel) aan het centrum. Braudel stelt de voor de hand liggende vraag wannéer en waaróm die internationale arbeidsverdeling is ontstaan. Het antwoord is onduidelijk:

'...It was certainly not the result of natural and spontaneous tendencies, but rather an inheritance, the consolidation, historically achieved over time, of a situation dating from some earlier period. The division of labour on a world-scale (or on a world-economy scale) can not be described as a concerted agreement made between equal parties and always open to review. It became established progressively as a chain of subordinations, each conditioning the others. Unequal exchange, the origin of the inequality of the world, and by the same token, the inequality of the world, the invariable generator of trade, are longstanding realities. In the economic poker game, some people have always held better cards than others, not to say aces upon their sleeves.'⁷³

Feitelijk zegt Braudel dat er ongelijkheid in de wereld (en in een wereldeconomie) is, omdat er altijd ongelijkheid heeft bestaan. Deze tautologische formulering lost natuurlijk niets op. De ongelijke verdeling van economische rijkdom en macht is voor Braudel een langdurige situatie. Dit blijkt opnieuw uit het volgende - wederom tautologische - fragment:

'Power is accumulated like money, which is why I favour the apparently over-obvious remarks of Nurske and Chaunu. "A country is poor because it is poor", or to put it more clearly because it is poor to start with, caught up in "the vicious poverty cycle", to use another of Nurske's expressions. "Growth breeds growth", a country develops because it is already developing, because it is caught up in a movement already under way which helps it. So the past always counts. The inequality of the world is the result of structural realities at once slow to take shape and slow to fade away.'⁷⁴

Het bovenstaande impliceert dat in een wereldeconomie het centrum voortdurend rijker en machtiger wordt en de (semi)-periferieën steeds armer en zwakker. Dat roept de vraag op hoe de opeenvolging van de respectieve centra van de Europese wereldeconomie (Venetië, Antwerpen, Genua, Amsterdam, Londen) mogelijk is. De verschuiving van het centrum (van de Europese wereldeconomie) en de daarmee gepaard gaande herschikking van (semi)-periferieën, is met behulp van Braudels uiteenzetting niet te verklaren.

De betekenis die het begrip kapitalisme in de context van een wereldeconomie heeft, kan als volgt worden omschreven: een systeem van exploitatie en controle door het centrum van de overige delen binnen een wereldeconomie. Dit centrum bestaat uit een superstad, een metropool.⁷⁵ Hoe ging die exploitatie concreet in zijn werk, met andere woorden: hoe functioneerde een wereldeconomie? Braudel zegt dat alle opeenvolgende centra van de (Europese) wereldeconomie grosso modo dezelfde instrumenten van dominantie hanteerden. Het ging in wezen om een bepaald patroon: een overkoepelend kapitalistisch centrum pakte de onderliggende lagen van markteconomie en materiële beschaving als het ware van bovenaf vast en kreeg die in z'n greep.⁷⁶ De instrumenten die het centrum die toegang verschaften waren: geld (edelmetaal), het verlenen van kredieten (die volgens Braudel afhankelijkheid creëren), het aanbieden van - buiten het centrum - zeer zeldzame producten, lang bestaande tradities (structuren) in de handel. Het dreigen met, of het daadwerkelijk gebruik van geweld was ook een belangrijk instrument.⁷⁷ Een voorbeeld daar-

van is het maritieme optreden van Hollanders en Portugezen in het Verre Oosten.

Het functioneren van een wereldeconomie - als een systeem van exploitatie en controle door het centrum - wordt door Braudel nader toegelicht in zijn analyse van het voorbeeld van Amsterdam, dat in de zeventiende eeuw het centrum van de Europese wereldeconomie was. Amsterdam zou volgens Braudel hebben geparasiteerd op vier regio's: het Baltische gebied, Frankrijk, Engeland en Oost-Indië.⁷⁸ Amsterdam was hiertoe in staat door zijn bezit van edelmetaal, een enorme handelsvloot, zijn gulle kredieten aan buitenlandse producenten en handelaren (hetgeen die groepen afhankelijk maakte van Amsterdam) en zijn keuzevrijheid (Amsterdam bezat genoeg geld en schepen zodat het niet afhankelijk was van een produkt van één leverancier: hierdoor kon het de ruilvoorwaarden dicteren).⁷⁹ In deze vier case-studies is Braudel mijns inziens te weinig expliciet, zodat het hoe en waarom van het functioneren van een wereldeconomie een vraag blijft. Braudel concludeert:

'Our four case studies can be regarded as a series of samples. They are intended simply to indicate an overall situation, to show how a world-economy functioned by making use both of the high voltage of the centre and of the weaknesses and compliance of others. Success was only possible if the inferior and subject economies were accessible, in various ways but on a regular basis, to the dominant economy. The connection with the ring of second-rank powers, that is Europe, operated smoothly with no need for undue pressure: the attraction and mechanisms of exchange, the interplay of capital and credit sufficed to keep it in working order. And Europe represented four-fifths of the whole of Dutch trade; the overseas trade was an extra, though an important one. It was the presence of these neighbouring countries - developed, competitive, although in an inferior position - which nourished the energy and effectiveness of the centre, as we have already seen.'⁸⁰

Ook dit fragment is vaag en geeft geen antwoord op de vraag hoe een wereldeconomie functioneerde. Het concept van de wereldeconomie bij Braudel laat vele vragen onbeantwoord.

Braudel identificeert kapitalisme in sterke mate met lange-afstandshandel, die immers in zijn ogen een cruciaal instrument voor accumulatie van kapitaal was. Er is hier geconstateerd dat die handel een marginale activiteit of sector was, waarvan de betekenis sterk is overschat. De kwantitatieve betekenis van het kapitalisme (à la

Braudel) was derhalve beperkt. Rest de vraag hoe groot de kwalitatieve betekenis van het kapitalisme was?

Deze vraag heeft betrekking op het probleem of, en zo ja welke, rol het kapitalisme heeft gespeeld in het ontstaan van een enorme kloof tussen Europa en de rest van de wereld. Braudel ziet het ontstaan van die kloof - en derhalve van de Europese dominantie in de wereld - als het essentiële probleem van de moderne geschiedenis.⁸¹ Die kloof is van recente oorsprong, aldus Braudel, die zich baseert op cijfers van Paul Bairoch.⁸² Zij is ontstaan sedert het einde van de achttiende eeuw, hetgeen duidelijk maakt dat de Industriële Revolutie eraan ten grondslag ligt. In hoeverre is derhalve het kapitalisme (à la Braudel) de, of een, oorzaak van de Industriële Revolutie?

Braudel wijst er eerst op dat de term Industriële Revolutie bepaald geen onomstreden begrip is: het definitieprobleem is ook hier een heet hangijzer.⁸³ De discussies over de aard van, en de oorzaak (oorzaken) van die Industriële Revolutie woeden al tientallen jaren.⁸⁴ Braudel is van mening dat de Industriële Revolutie een buitengewoon complex fenomeen is.⁸⁵ Het gaat zijns inziens om een interactief proces: vooruitgang op diverse terreinen, casu quo in diverse sectoren tegelijkertijd, zorgde ervoor dat er alomvattende veranderingen in economie en maatschappij plaatsvonden. Braudel onderzoekt het probleem van de oorzaken van de Industriële Revolutie op een traditionele wijze: sector voor sector. Zijn uitvoerige 'sectorial analysis' gaat de betekenis na van respectievelijk de agrarische sector, de demografie, techniek, lange-afstandshandel en binnenlandse handel voor het proces van de Engelse Industriële Revolutie.⁸⁶ De belangrijkste conclusies van Braudel zijn:

1. Dat in de Industriële Revolutie niet één sector kan worden aangewezen - zoals techniek of buitenlandse handel - die als doorslaggevende factor in dit proces heeft gefungeerd;
2. Dat de Industriële Revolutie voor alles een lange termijn proces is geweest waarvoor de ontwikkelingen in voorgaande eeuwen, met name de zeventiende eeuw, basis hebben gelegd;
3. Dat geen enkele sector in de economie in Engeland was achtergebleven in vergelijking met andere sectoren. Hierdoor bestonden er geen 'bottlenecks' die de ontwikkeling konden vertragen.⁸⁷

Hoewel Braudel het accent legt op het complexe en veelzijdige karakter van de Industriële Revolutie en op haar lange-termijn karakter, heeft hij een duidelijke opvatting over wat de Industriële Revolutie - in essentie is.⁸⁸ Het betreft een technische omwenteling: een verandering van de materiële basis van de Europese economie en samenleving. Het gaat om een overgang van een 'beschaving van hout en houtskool' naar een 'beschaving van ijzer en steenkool'.⁸⁹ Tijdens het ancien régime was er als gevolg van die materiële basis - hout -

nauwelijks of geen sprake van duurzaam of vast kapitaal.⁹⁰ De technische levensduur van die kapitaalgoederen die er waren, was zeer kort. Hierdoor bestond het grootste deel van de totale investeringen uit vervangingsinvesteringen.⁹¹ De hoeveelheid (vast) kapitaal groeide dus nauwelijks. Tijdens en na de Industriële Revolutie is er wel sprake van vast kapitaal en van duurzame kapitaalvorming. Nieuwe materialen (zoals ijzer) vergroten de technische levensduur van vast kapitaal aanzienlijk.⁹² Hierdoor wordt een veel groter percentage van de investeringen gebruikt voor uitbreidingsinvesteringen (netto investeringen) dan in de pre-industriële periode. Dit komt de (duurzame) kapitaalvorming en derhalve de economische groei ten goede.

Resumerend: de Industriële Revolutie is voor Braudel een langertijdproces, waarin de interactie tussen ontwikkelingen op diverse fronten tot diepgaande veranderingen in de economie en samenleving leiden. In essentie gaat het om een verandering van de materiële basis van de Westerse economie met de hierboven vermelde economische consequenties. Het kapitalisme - in Braudeliaanse zin opgevat als accumulatie van kapitaal - is slechts partieel oorzaak, maar nog meer gevolg van die Industriële Revolutie. Op die basis mag geconcludeerd worden dat de kwalitatieve betekenis van het kapitalisme beperkt was.

Slot

In de inleiding werd geconstateerd dat de *Méditerranée* een totaal ander accent legt dan de *Civilisation*. Daarom werd de vraag gesteld of er niet twee verschillende Braudels zijn: een structuralist en een 'dynamist'. Het is hier de plaats om de balans op te maken.

Braudel is structuralist: hij legt de nadruk op de bijna-onveranderlijke zaken in de geschiedenis, waardoor een beeld van het verleden ontstaat waarin alles hetzelfde blijft. In zijn 'histoire de longue durée' spelen structuren een centrale rol: de slechts over een lange periode veranderende omstandigheden (zoals het klimaat). In de *Méditerranée* heeft Braudel tevens aandacht voor de economische en sociale ontwikkelingen met een sneller ritme. Handel en kapitalisme zijn in dit verband de sleutelwoorden. Het kapitalisme-begrip wordt in de *Méditerranée* slechts oppervlakkig aan de orde gesteld.

De fenomenen handel en kapitalisme worden in de *Civilisation* veel uitvoeriger en expliciet beschreven. Beiden, maar in het bijzonder kapitalisme zijn synoniem met ontwikkeling, verandering en dynamiek. Handel is voor Braudel een ander woord voor de markteconomie, die in zijn model gesitueerd is op de 'eerste verdieping'. Braudel blijkt in zijn verhandeling over de markteconomie nogal eigenzinnige

interpretaties te geven aan begrippen uit de economische theorie. Bovendien blijft het hoe en waarom van de zijns inziens aan die markteconomie inherente dynamiek ('the zone of change and innovation') in het ongewisse. Braudel is op zijn minst niet voldoende expliciet.

Het kapitalisme is het meest uitzonderlijke - het is immers een dynamische en revolutionaire kracht bij uitstek - fenomeen in de economie. Braudel geeft aan kapitalisme meerdere betekenissen, maar op de meeste plaatsen in de tekst is het een aanduiding voor accumulatie van kapitaal. Om die reden ook associeert Braudel het kapitalisme met lange-afstandshandel, waarin grote winsten konden worden gemaakt.

In de tweede plaats is kapitalisme bij Braudel een aanduiding voor al die plaatsen (in de economie) die goede mogelijkheden voor accumulatie van kapitaal bieden. In de derde plaats wordt kapitalisme - in de context van een wereldeconomie - opgevat als een systeem: een systeem van exploitatie en controle door het centrum (binnen die wereldeconomie). Het functioneren van een wereldeconomie wordt onvoldoende expliciet uiteengezet: het concept van de wereldeconomie bij Braudel roept vele vragen op.

Het is een raadsel op basis waarvan Braudel zo hardnekkig vasthoudt aan de buitengewoon grote invloed en dynamiek van het kapitalisme. De kwantitatieve betekenis van het kapitalisme blijkt gering te zijn geweest. Het antwoord op de vraag naar de kwalitatieve betekenis van het kapitalisme levert hetzelfde antwoord op.

Uit het voorgaande mag geconcludeerd worden dat de structuralist Braudel inderdaad niet onder één noemer is te brengen met de tweede Braudel: de historicus van handel en kapitalisme. Bovendien blijkt de structuralist Braudel overtuigender dan de latere Braudel. Tenslotte mag duidelijk zijn geworden dat Braudel een eigenzinnig gebruik maakt van economische begrippen. Eigenlijk hoeft dat niet te verbazen: Braudel heeft weinig op met de economische theorie.

Noten

1. *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* (2e druk; Parijs 1966); geraadpleegde versie: *The Mediterranean and the mediterranean world in the age of Philip II* (Londen 1986), respectievelijk 642 en 733 bladzijden.
2. Voor informatie over de 'Annales-school' zie: G.G. Iggers, 'Die Tradition der Annales in Frankreich. Geschichte als integrale Humanwissenschaft' in: P.A.M. Geurts en F.A.M. Messing ed., *Theoretische en methodologische aspecten van de economische en*

- sociale geschiedenis* II (Den Haag 1979) 246-282.
3. *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XV^e-XVIII^e siècle* (3 dln.; Parijs 1979); geraadpleegde versie: *Civilization and capitalism, XVth-XVIIIth century* (3 dln.; Londen 1985).
 4. *Beschaving, economie en kapitalisme, XV^e-XVIII^e eeuw. De structuur van het dagelijks leven I* (Utrecht 1987).
 5. H.L. Wesseling, 'Fernand Braudel. Historian of the *longue durée*', *Itinerario* 5, 2 (1981) 16-30.
 6. Fernand Braudel, 'Histoire et science sociales. La *longue durée*', *Annales. Economies, Sociétés, Civilisations* 13 (1958) 725-753.
 7. L'histoire conjuncturelle: de geschiedenis waarin de 'conjunctures' - cycli van de middellange duur: tien à vijftig jaar - centraal staan.
 8. *Mediterranean* I, 20.
 9. *Ibidem* II, 1244.
 10. 'Clearly there are different kinds of structure just as there are different kinds of conjuncture, and the duration of either structure or conjuncture may in turn vary.' *Mediterranean* I, 16.
 11. Braudel, 'Histoire et science sociales', 731.
 12. *Mediterranean* I, 21.
 13. *Civilization* I, 23.
 14. *Ibidem*, 91.
 15. *Ibidem*.
 16. *Ibidem*, 266-267 en 316.
 17. *Ibidem*, 335.
 18. *Ibidem* III, hoofdstuk 6.1.
 19. *Mediterranean* II, hoofdstuk 1.1.
 20. *Civilization* I, 415 en 428.
 21. *Mediterranean* I, 103-105.
 22. *Ibidem*, 181.
 23. Braudel personifieert consequent het begrip kapitalisme, hetgeen de indruk wekt dat men te maken heeft met een individu.
 24. 'So at the top, commercial capitalism consisted of a series of careful choices, or one might describe it as a system of supervision and control, intervening only when large profits were assured.' *Mediterranean* II, 443.
 25. 'And we should not of course forget that below even the simples forms of trade, what I have for want of a better expression called material life constitutes throughout the ancien regime, the broadest layer of all.' *Civilization* II, 22.
 26. *Ibidem*, 22 en 456.
 27. *Ibidem*, 455; zie ook: Fernand Braudel, *La dynamique du capitalisme* (Parijs 1985).
 28. *Ibidem*, 54.

29. *Civilization II*, 455; *Dynamique*, 54.
30. *Civilization II*, 25.
31. *Ibidem*, 58; *Dynamique*, 23.
32. *Civilization II*, 184.
33. *Ibidem*, 232.
34. *Ibidem*, 237.
35. *Ibidem*, 238.
36. *Ibidem*, 239 en 248.
37. *Ibidem*, 231.
38. *Ibidem*, 404-405.
39. *Ibidem*, 408.
40. Het gaat hier om het nationaal inkomen van 'twintig miljoen Fransen' in 1556. *Ibidem*, 218.
41. *Ibidem*.
42. Patrick O'Brien, 'European economic development: the contribution of the periphery', *The Economic History Review* 35, 2 (1982) 1-18.
43. *Ibidem*, 5-7.
44. *Ibidem*, 7.
45. *Civilization II*, 456.
46. *Ibidem*, 22.
47. *Ibidem*, 229.
48. *Ibidem*.
49. *Ibidem*.
50. *Ibidem*, 22.
51. *Ibidem*, 239.
52. *Une leçon d'histoire de Fernand Braudel: Chateaufallon, Journées Fernand Braudel, 18, 19, 20 octobre 1985 (Parijs 1985)* 90-91.
53. *Ibidem*, 90-91.
54. *Ibidem*, 91.
55. *Ibidem*, 89.
56. Braudel zegt in zijn reactie op het betoog van Paul Fabra - hetgeen een inleiding is op de bijdragen over 'le capitalisme' - onder meer het volgende: '... et surtout, vous avez fait pour moi la preuve qu'un historien de l'économie ne peut pas être un économiste. De la même façon, un économiste qui fait de l'histoire est une chose rare; car ce n'est pas commode ... Je ne dis pas que je n'ai pas lu les grands économistes, mais je ne les prends pas toujours au sérieux. Je préfère l'observation de la vie économique réelle. Un historien dit ce qu'il voit, essaie d'analyser ce qu'il a devant les yeux. Il ne s'abandonne pas aux théories des économistes, mêmes aux vieilles histoires sur l'offre et la demande.' *Ibidem*, 93.

57. *Civilization II*, 432.
58. 'Let me emphasize the quality that seems to me to be an essential feature of the general history of capitalism: its unlimited flexibility, its capacity for change and adaption. If there is, as I believe, a certain unity in capitalism, from thirteenth-century Italy to the present-day West, it is here above all that such unity must be located and observed.' *Ibidem*, 433.
59. *Ibidem*, 400.
60. *Ibidem*.
61. *Ibidem*, 248.
62. *Ibidem*, 247.
63. Braudel vraagt zich in navolging van de econoom Simon Kuznets af of er in de pre-industriële samenlevingen sprake was van duurzame kapitaalvorming, en met instemming citeert hij Kuznets: 'At the danger of exaggerating, one may ask whether there was any fixed, durable capital formation ... the whole concept of fixed capital may be a unique product of the modern economic epoch and of modern technology.' *Ibidem*, 247.
64. *Ibidem*, 248.
65. *Ibidem*, 349; zie ook I, hoofdstuk 5.
66. 'Verlagssystem' of 'Verlagswesen' ('putting-out-system'): het systeem waarbij een koopman-ondernemer ('Verleger') aan één of meer handwerkslieden - of aan een manufactuur - grondstoffen verschaft - of het geld om die te kopen - en arbeidsloon, en na de bewerking de eindprodukten verzamelt en op de markt brengt. *Ibidem*, 316-320.
67. *Ibidem*, 316.
68. *Ibidem III*, 22.
69. 'For it was precisely a characteristic of this singular world-economy - that of the sixteenth century Mediterranean - that it bestrode the political and cultural frontiers which each in its own way quartered and differentiated the Mediterranean world.' *Ibidem*, 22.
70. *Ibidem*, 35-40.
71. 'Any uncertainty evaporates on the other hand as soon as one enters the regions of the periphery. Here, no confusion is possible: these are poor, backward countries ... countries barely touched by the money economy; countries where the division of labour has hardly begun.' *Ibidem*, 40.
72. *Ibidem*, 42.
73. *Ibidem*, 48.
74. *Ibidem*.
75. Braudel zegt over die 'superstad': 'A world-city could not reach and maintain its high standard of living without some sacrifices,

- willingly or unwillingly made by other large towns, which it resembled - a city is a city is a city after all (!) - but from which it stood out: the metropolis was a super-city. And the first sign by which it could be recognized was precisely its retinue of assistants and subordinates.' *Ibidem*, 30.
76. 'The pattern of domination exerted by Venice can be found elsewhere as well. Essentially it rests upon a dialectic between a market-economy developing almost unaided and spontaneously, and an over-arching economy which seizes these humble activities from above, redirects them and holds them at its mercy.' *Ibidem*, 38.
77. *Ibidem*, 44-45.
78. 'Let us now leave the heart of this great network and move away from Amsterdam, the central control tower. Our next problem is to see how this entire network, which I see as a super-structure, connected at lower levels with lesser economies. It is with these connections, meeting-points and multiple links that we shall be particularly concerned, since they reveal the way in which a dominant economy can exploit subordinate economies, while not soiling its own hands with the less profitable activities or types of production, or even, most of the time, directly supervising the lesser links in the chain of trade. The solution varied from region to region, depending on the nature and the effectiveness of the domination exerted by the central economy. Four examples will suffice, I think, to indicate such differences: the Baltic countries, France, England and the East Indies.' *Ibidem*, 348.
79. *Ibidem*, 252-253 en 256.
80. *Ibidem*, 263 en 266.
81. *Ibidem*, 535.
82. *Ibidem*, 534.
83. *Ibidem*, 536-538.
84. *Ibidem*, 536-539.
85. *Ibidem*, 536.
86. *Ibidem*, 556-586.
87. *Ibidem*, 587-588.
88. 'Everything that I have said so far has pointed towards a number of conclusions. In the first place, that in this instance (the industrial revolution) as in every instance that history seeks to study in depth, it is not the short-term, the history of events that matters most. Everything achieved by this revolution took a long time: coke-smelting, the mechanization of weaving, the true agricultural revolution, a steam-engine that worked, railways that ran. The industrial revolution was a long time

being born' Ibidem, 587.

89. *Une leçon d'histoire de Fernand Braudel*, 97.

90. *Civilization II*, 246-247.

91. Ibidem, 245.

92. Ibidem, 247.